

Gordana ĐerićInstitut za filozofiju i društvenu teoriju,
Univerzitet u Beogradu
djeric@instifdt.bg.ac.yu

STEREOTIP I STUDIJE O BALKANU

Apstrakt: Ovaj tekst je izmenjena i za štampu prilagođena verzija predavanja održanog 12.03. 2009. studentima etnologije i antropologije u okviru seminara *Antropološka agora* i na poziv Centra za etnološka i antropološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. U prvom delu teksta iz perspektive nekoliko disciplina u najopštijim crtama skiciran je istorijski razvoj predstava o *drugima* i pojmova koji se usko vežu za ove predstave, da bi u drugom delu teksta autorka pažnju usmerila na studije o Balkanu, i u okviru njih status i nedoumice u tretmanu fenomena stereotipa.

Ključne reči: Predstave o drugima, mentalno mapiranje, stereotip, Balkan, balkanizam.

Balkanološke studije su od marginalne, uskospecijalističke pozicije proučavanja jezika i folklora, postale popularno polje istraživanja onda kada je javni jezik pojam *Balkana* i iz njega izvedeni pojam *balkanizacije* cementirao u negativnom značenju.¹ Naravno, negativno značenje ovih pojmova u javnom jeziku nije od juče (isto), ali izrazitije akademsko zanimanje za studije o Balkanu poklapa se sa utvrđivanjem negativnog značenja ovih pojmova u javnoj upotrebi, odnosno sa cvetanjem kolektivnih identiteta, nacija i nacionalizama na području Balkana i krahom bivše Jugoslavije. Činjenica poklapanja transfera ovih studija sa akademske periferije u glavni tok istraživanja studija nacionalizma devedesetih sa krizom u bivšoj Jugoslaviji istovremeno je bila i dobra i loša. Dobra, jer je za domaće etnoloze, istoričare, socijalne psihologe ili politikologe to bila prilika da izađu izvan uskih akademskih zajednica kojima su pripadali i čuju šta o problemima kojima se i sami bave misle recentni, svetski poznati teoretičari nacija, političkih mitova ili istoričari. S druge strane, činjenica poklapanja akademskog i političkog interesovanja je loša, jer pokazuje odsustvo autonomije društvenih nauka i njenu uslovljenost, preciznije,

¹ O razvoju negativnih značenja ovih pojmova možete se obavestiti u knjizi Marije Todorove 2008. a ovde treba reći da u samopoimanju balkanskih stanovnika i svakodnevnim jeziku Balkan ima različit status – i pozitivan, i negativan, i neutralan.

podređenost vladajućim politikama. Naravno, to nije tako samo u slučaju balkanoloških studija. Zavisnost društvenih nauka od politike, ili njihovo služenje različitim interesima, nije novo pitanje ili uvid, a na duhovit i sarkastičan način koji razbija akademske klišeje o tom odnosu u 20. veku, odnosno o olakoj promeni teorijskih paradigmi i stanovišta, u svojoj *Europeani* pisao je Patrik Ouržednk (v. Đerić 2004, 235-248; Ouředník 2001).

Iako ova uslovljenost u slučaju akademsko-političkog tretmana Balkana nije nevažna ni neinteresantna za istraživanje, sada je neću detaljnije razmatrati, već ću pokušati "iz daljine" da joj se približim, usredsređujući se na nastanak predstava o *drugima* u najširem kontekstu i na nastanak fenomena stereotipa. Naime, simboličke predstave o "drugosti" u svetu postoje skoro koliko i svet i savladavanje orijentisanja u njemu. Zbog toga se čini da je, nezavisno od akademskih proučavanja koja su relativno nova, ograničena na poslednjih nekoliko decenija, *mentalno mapiranje* staro bar koliko i sama kartografija, ako nije i starije. U prilog tome idu podaci iz preistorijskog vremena, u kojima ćemo pročitati da su stanovnici današnje severne Evrope percipirani kao "vatreni" i "impulsivni" ljudi nasuprot "hladnim južnjacima". Sklonost ka povlačenju mentalnih granica posebno karakteriše antičko doba, kada istaknuti filozofi pišu o odlikama zajednica kojima pripadaju uporedo sa opisivanjem "karaktera stranaca". Iz perspektive dugog trajanja, kolektivna svojstva – pripisivana stanovnicima zapada, istoka, severa ili juga – vremenom su se menjala, ali je mogućnost da se neka predstava stvori, održi ili promeni uvek pripadala onima koji su imali najviše političke, vojne, ekonomske ili simboličke moći. Tako je, u vreme Rimskog Carstva, na primer, prostor zapadno i severno od njegovih granica smatran varvarskim prostorom. Ova, iz današnje perspektive, iznenađujuća zapažanja, nisu bila kratkog veka. Danas znamo da takve predstave više ne važe, ili, ako za nekoga uprkos svemu važe, onda su obrnute. Ono za šta se čini da je u istorijskoj perspektivi uvek isto, bez obzira na vrednosne promene i okvire posmatranja, jeste činjenica da se pozicija "drugosti" određuje iz pozicije moći.

Za savremeno simboličko i vrednosno orijentisanje u evropskom kontekstu presudan je prosvetiteljski period i promene u filozofiji i književnosti koje je on izazvao ili, obrnuto, presudne su novine u ovim oblastima kojima je prouzrokovan tzv. prosvetiteljski preokret. Suštinska promena do tada vladajućih paradigmi, izražena simboličkom podelom na "Zapad" i "Istok", u osnovi je imala manje simboličku a više faktičku podelu na industrijsku i zemljoradničku Evropu, čije su se granice uglavnom poklapale sa referentnim tačkama simboličke distinkcije (više Pomian 2001, Wolff 1994). Naravno, u tom periodu nije moglo biti reči o simboličkoj geografiji, stereotipima ili mentalnom mapiranju iako je takva praksa u orijentaciji primenjivana;² govorilo se, u

² Ova podela, u najširem smislu sledi vertikalnu osu i deli evropski kontinent na "civilizovani Zapad" i "varvarski Istok". Više od dva veka ovo je dominantni način simbo-

ovom slučaju iz zapadnoevropske perspektive, o "civilizovanima" i "varvarima", a u periodu romantizma sve više i o posebnom "karakteru naroda"³ odnosno "narodnog duha". Krajem XVIII i početkom XIX veka imperijalnu logiku sledi i srazmeran interes za istraživanjem "psihičkih karakteristika naroda", kako onih poznatih, tako i udaljenih, "varvarskih". Da je takva perspektiva u ovom periodu bila sasvim uobičajen diskurs, pokazuju i naslovi popularnih dela.⁴ U periodu organizovanja država na nacionalnim principima, odnosno u procesu konstituisanja nacija i istraživanja nacionalnog karaktera, dostižu svoj zenit. Povećano interesovanje za ova pitanja rezultovalo je osnivanjem nove naučne discipline, etnopsihologije (više Kecmanović 2005, 5-28) ili psihologije naroda (1851), čije je utemeljenje, između ostalog, bilo posledica "romantičarskog zaokreta", ali i duge tradicije pisanja o "posebnostima duha" u oblasti filozofije, književnosti i jezika, kao i popularnosti dela iz prethodnog veka u kojima se i o tome govorilo: od Monteskejevog *Duha zakona* (1748) u kome se tvrdi da "ljudi nisu svugde isti" do *Ideja o filozofiji istorije čovečanstva* (1784/1791) J. G. Herdera, koji je oslanjajući se na jezičke i običajne različitosti naroda smatrao da je u "primitivnom kreativnost i snaga" i da svaka narodna grupa mora slediti "ono što je u njenim kostima" (više Berlin 2006, 78). Književnost u ovom smislu donosi još više, pa jedan od popularnijih žanrova postaju upravo avanturistički romani i putopisi koji beleže niz novih zapažanja o dalekim "varvarskim" narodima.⁵

Na početku XX veka istraživanja o "karakteru i mentalitetu naroda" slede političku potrebu da se upozna "Neprijatelj" ili da se stvori njegova "slika" – "slika Drugosti". Zanimanje pojedinih vlada ili interesnih grupa za ova pitanja naročito će doći do izražaja između dva svetska rata; neka od najpoznatijih antropoloških istraživanja bila su motivisana upravo ovim razlozima. Uporedo sa ovakvim interesovanjima u društvenim naukama XX veka može se konstatovati i jedna drugačija potreba. Ona, u najkraćem, sledi odgonetanje pitanja zašto je čoveku uopšte potrebno da uopštava, klasifikuje, svodi na zajednički imenitelj. Takva interesovanja predstavljaju rodno mesto istraživanja *stereotipa*: Terminom koji je prvobitno bio vezan za štamparstvo, odnosno grafički

ličke orijentacije čija se kognitivna perspektiva neretko tretira kao norma objektivnosti. Zbog toga, ova perspektiva nije bez značaja za simboličko i praktično određenje regiona kome pripadamo, kao ni za navodno zajedničke vrednosti koje, prema toj perspektivi, delimo. O mentalnom mapiranju i simboličkoj geografiji, više u Subotić 2007, 7-45.

³ Smatra se da je pojam *nacionalnog karaktera* prvi put upotrebljen 1741. godine u delu "O nacionalnim karakterima" Dejvida Hjuma.

⁴ Kao primer može se navesti *Ogled o nacionalnom karakteru. Istraživanja nekih osnovnih razloga formiranja i modifikovanja karaktera civilizovanih naroda* Rišara Šenevija iz 1832. godine.

⁵ O razvoju negativnih predstava o jugoistočnom delu Evrope u zapadnim književnostima: Goldsworthy 1998; Todorova 2006, 191-275.

otisak, od tada se obično definišu preterano uprošćene predstave o stvarnosti koje sporo i teško odolevaju promenama. Reč je o "slikama u glavama", kako je ovaj fenomen prvobitno označavan,⁶ i pristupu koji će vremenom potiskivati i marginalizovati ispitivanja "nacionalnog karaktera", budući da se sve ono što se do tada učitalo u pojam "nacionalnog karaktera", u vrednosne odlike ili zajednička svojstva nekog kolektiviteta, počelo smatrati stereotipima. Ne treba, međutim, imati iluzija da je ovaj zaokret, odnosno promena "etničkog karaktera" u "etnički stereotip", izdejstvovana akademskim uvidima. Ona je u najvećoj meri bila posledica katastrofalnih učinaka Drugog svetskog rata, pa su zbog nove korektnosti i "mira u (zajedničkoj) kući" rasna istraživanja i istraživanja nacionalnog karaktera skoro potpuno potisnuta iz akademske prakse,⁷ bar na način koji je bio dominantan na prelomu XIX i XX veka. Ipak, u okvirima simboličke geografije i imagologije, koja izučava predstave o "kolektivnim svojstvima" u književnosti, pojam "etničkog karaktera" nastavlja svoj život, bar kao predstava. Takođe, u okvirima sociologije i socijalne psihologije, naročito posle Drugog svetskog rata razvijaju se metodi koji treba da ukažu na stabilnost, odnosno promenu određenih "kolektivnih svojstava". Koliko su ovi naponi bili istraživačke, naučne prirode, a koliko u službi revitalizacije i promene slike o pojedinim evropskim narodima, ostaje drugo pitanje.

Iako se prosvetiteljski obrt može smatrati formativnim periodom dominantnog modelovanja slike sveta u modernom vremenu i stvaranja i danas upotrebljivih predstava o Zapadu i Istoku, kao i o pojedinim narodima, u nekoliko disciplina tokom XX veka ulažu se naponi da se takve predstave relativizuju ili bar ispitaju. Za sve ove discipline (socijalna psihologija, antropologija, sociologija, lingvistika, istorija, politička teorija, teorija književnosti i filma, imagologija i slične discipline) stereotip će biti pojam bez koga je teško objasniti društvenu promenljivost i čovekovu adaptibilnost na nju.

⁶ Naglašavajući da stereotipi nisu neutralne slike, koje su tu samo zato da bi uspostavile »red u zbrci«, Walter Lippman u delu *Public Opinion* (1922) prvi put imenuje fenomen stereotipa na ovaj način, odnosno u značenju koje mu se danas najčešće pripisuje.

⁷ U periodima međuetničkih i ratnih napetosti takva pravila ne važe. Sumrak Jugoslavije, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka, pokazao je nagli porast upotrebe do tada potiskivanih predstava o "drugima", kao i konstruisanje navodno nepomirljivih razlika između naroda koji su je činili. Pripreme za redefinisanje Jugoslavije prati povećano interesovanje za studije karaktera i mentaliteta i ponovno štampanje najznačajnijih dela iz oblasti karakterologije i etnologije s početka XX veka. S druge strane, političke elite severozapadnih republika koje su težile osamostaljenju znale su da iskoriste simboličke predstave o "Zapadu" i "Istoku", pa su na toj paradigmi konstruisali predstave o sebi i "Drugima", ne samo na karakterološkim, nego i na religijskim, ideološkim i razvojnim osnovama. Više: Bakić-Hayden 2006, 15-53.

Značajniju istraživačku pažnju privlačio je prenos varvarskih stereotipa istočnije i južnije, tačnije od severozapada ka jugoistoku. Velika tema unutarevropskih vrednosnih podela, u svetlu njihove retoričke i političke korektnosti, na teorijskom planu biva specifikovana za balkanski region u vreme raspada bivše Jugoslavije, tekstovima Milice Bakić-Hayden u kojima se Saidova kritika "orijentalističke retorike" plodno i argumentovano primenjuje na diskurse o Balkanu i posebno na diskurse koji su pratili, odnosno oblikovali nestajanje Jugoslavije. Iako inspirativan brojnim istraživačima, najveću popularnost ovaj teorijski žanr ipak dobija objavljivanjem *Imaginarnog Balkana* (1997) Marije Todorove. Izgleda da su podsticaji za razvoj ovog žanra u oba slučaja bili eksternalistički, a da su njegovo evoluiranje i difuzija izvan domena kritike zapadnih orijentalističkih studija u jedan od glavnih tokova antropologije, studija kulture, političke istorije i teorije svakako u okvirima saznanjoracionalističkog pristupa.⁸ Jedan deo ovih studija prerasta u zanimljivu uskospecijalističku raspravu o imenu žanra i samog diskursa (u raspravu o uzajamnim odnosima "balkanizma" i "teorija postkolonijalizma"⁹) odnosno u raspravu o tome da li su diskursi o "Balkanu" jedna od varijacija orijentalističkih diskursa ili poseban diskurs (balkanizam),¹⁰ čime se ovo pitanje sužava, postajući unutrašnja stvar samog žanra i odnosa u ovoj disciplini. Bilo kako bilo, u balkanskim varijacijama orijentalizma (ili balkanizmu) osnovno pitanje je u diskursu i prevlasti označavajućeg nad označenim, njegovom potpunom osamostaljivanju i, na kraju, egzotizovanju i žigosanju predmeta označavanja. Drugo važno pitanje odnosi se na prihvatljivost i prolaznost ovih diskursa kao "politički korektnih", upravo u vremenu političke korektnosti i propagande tolerancije¹¹, tako da su od kraja devedesetih godina uočljivi naponi da se, u različitim disciplinama, pa i u istoriji književnosti (Goldsworthy isto), istraže i pokažu načini kako je "balkansko" postalo samorazumljiva vrednosna i kulturna suprotnost "evropskom". Ako bi bilo moguće u jednoj rečenici sažeti i pojednostaviti poente ovih uglavnom interdisciplinarnih radova, onda bi u njoj moralo da stoji da je Balkan u značenju "tamne strane Evrope" plod imaginacije zapadnoevropskih putopisaca, diplomata, knji-

⁸ Za filozofsko-istorijsko situiranje ove vrednosne dihotomije u doba Prosvetiteljstva najzaslužniji je Larry Wolff 1994.

⁹ Videti "Predgovor drugom izdanju na srpskom jeziku" *Imaginarnog Balkana* (Todorova 2006, 5-36).

¹⁰ "Naravno, treba se valjano potruditi da se objasni ogroman jaz između takve slike o sebi i načina na koji je zapadna Evropa opisivala istočnu i jugoistočnu Evropu. Može li se sve to (ili deo toga) jednostavno objasniti kao proizvod orijentalizma? Ne. "Orijentalizam" i "balkanizam" definitivno nisu jedno te isto, iako se te dve kategorije svakako uzajamno osvetljavaju" (Fleming 2001, 31).

¹¹ "Ako je Evropa stvorila ne samo rasizam, nego i anti-rasizam, ne samo mizoginiju, nego i feminizam, ne samo antisemitizam, nego i njegovu osudu, onda za takozvani balkanizam još uvek nije pronađen komplementaran i oplemenjujući dar" (Todorova 1999, 324).

ževnika ili novinara i plod kontinuiranog imperijalizovanja ovog prostora negativnim predstavama, odnosno maštom. Istina je da su ovakvi "jednosmerni" pristupi ubedljiviji, pregledniji i jednostavniji za istraživanje, iako nose opasnost od navođenja na pogrešne zaključke da je "druga strana" sasvim nedužna i neodgovorna za sliku koja je o njoj stvorena ili, u drugom slučaju, da je postojala namera (ili zavera) da se ovaj prostor žigoše i predstavi u nerealističnoj slici. Smer ovih istraživanja je skoro isključivo od "Zapada" prema "Istoku", odnosno "Balkanu", mada poslednjih godina ima i suprotnih primera, odnosno istraživanja esencijalizacije Evrope iz balkanske perspektive, odnosno iz Srbije, Bugarske i drugih zemalja regiona (v. Bracewell 2004, Volčić 2005, Miškova 2006). Uprkos svojoj popularnosti, a možda i uticaju na međunarodnu politiku, odnosno zvanični diskurs,¹² kao i činjenici da je dobar deo balkanološke i imagološke literature dostupan i na srpskom jeziku, ova istraživanja malo su uticala na intelektualne tradicije, publicistiku i uopšte javni jezik Srbije, ne samo devedesetih godina prošlog veka nego sve do danas.

Kako ni autorima koji mahom potiču iz balkanskih zemalja a pripadaju zapadnim akademskim krugovima nije bilo lako da odvoje svoje akademsko interesovanje od ličnog odnosa prema pogrđnoj i ponižavajućoj upotrebi Balkana u političkoj propagandi, što je najverovatnije uslovalo njihov istančaniji osećaj za pitanja i probleme simboličke geografije, tako su i domaći istraživači imali teškoća da svoj intimni doživljaj stvarnosti devedesetih godina prošlog veka i/ili svoj politički angažman odvoje od svojih akademskih poslova. I, ako je kod ovih prvih to bila prednost, za ove druge se to nikako ne može reći. Zato je, bez obzira na disciplinarnu, žanrovsku, metodološku i druge razlike, akademsko-ideološki angažman u Srbiji devedesetih godina išao u dva osnovna pravca, koji su, popularnim jezikom rečeno, bili ili u znaku "srbovanja" ili, češće, u znaku otpora "srbovanju". Iz tih razloga najvećim delom društvena teorija, publicistika i novinarstvo poslednje decenije XX veka u Srbiji ipak ostaje u okvirima esencijalizma, posmatrajući razlike u najbukvalnijem smislu, insistirajući na njima i koristeći ih u najzaoštrenijim vidovima.¹³ Istini za volju, moda konstruktivizam je deklarativno prihvaćena i u srpskoj aka-

¹² Naime, moguće je da se odrednica "zapadni" uz ime Balkana, kada je reč o državama bivše Jugoslavije i Albaniji, poslednjih godina ustaljuje kao strategija "destigmatizovanja" u javnom jeziku i zbog "akademskih uvida", odnosno ubedljivosti argumentacije o balkanizmu, a s druge strane, u administrativnoj i praktičnoj ravni, istočni deo balkanskog regiona (Rumunija i Bugarska) već je u Evropskoj uniji, odnosno, iz perspektive srpskog javnog diskursa, u "Evropi", pa je verovatnije da je ova činjenica nužno proizvela jezičke promene u označavanju.

¹³ Prvi i verovatno jedini tekst iz devedesetih godina koji u okvirima ovog žanra osuđuje esencijalizam akademskog i javnog jezika u Srbiji jeste tekst Slobodana Naumovića 1999, 57-77.

demskoj praksi, ali je u politikološkoj, sociološkoj i antropološkoj teoriji, posebno kada je reč o identitetskim studijama i teorijama o raspadu bivše države, ostala skoro neprimenljiva. Zato ne čudi što je i javni jezik jedino razumljiv ako je esencijalizovan. Na primerima upotrebe i razumevanja "Evrope" i "Balkana" to je možda i najvidljivije. Od kada su slovenačke i hrvatske elite instrumentalizovale ovu dihotomiju u procesu osamostaljivanja od južnih ("balkanskih", "primitivnih", "necivilizovanih", "komunističkih"...dakle "neevropskih") jugoslovenskih naroda, njena snaga ne jenjava, štaviše, ona se u Srbiji do pojedinosti razrađuje preko mreže odgovarajućih stereotipa koji su smatrani ili proizvedeni u "objektivni opis stanja". Iako pravila naučnog (pa i javnog diskursa) ograničavaju proizvođenje i upotrebu predrasuda, netaknuta, esencijalizovana podela na "Evropu" i "Balkan" (kao i njihove vrednosne izvedenice i etikete) do danas ostaje osnovna razdelnica u političkoj propagandi, njeno najefikasnije sredstvo razlikovanja. Stoga se može reći da i današnje konstruisanje i korišćenje dihotomije "balkansko": "evropsko" u srpskom javnom diskursu najviše ima veze sa političkim preferencijama.¹⁴ Ne upuštajući se u navođenje savremenih iskaza baziranih na ovoj dihotomiji (budući da su toliko uobičajeni i brojni, što obesmišljava njihovo beleženje i eventualno klasifikovanje) kao ni u pitanje da li je reč o autostigmatizaciji, prihvatnju stigme, jezičkoj neosetljivosti ili prosto o korisnosti i nezamenljivosti ove podele u kreiranju unutrašnje politike, odnosno neumeću (ili nemogućnosti) artikulisanja identiteta politike osim na suprotnosti "Evrope" i "Balkana", nesumnjivo je da ova esencijalna dihotomija i dalje ima zavidnu simboličku snagu. A upravo je njena snaga najporaznija potvrda neuspeha recepcije konstruktivističke paradigme u Srbiji i zarobljenosti ovdašnjeg javnog diskursa u esencijalističkim premisama. Moguće je da su "balkanske varijacije orijentalizma" za domaću javnost bile i da su i danas neverljive, odnosno da je "realnost" Balkana ili Srbije takva da još nije zrela za retoričku korektnost, bar po ovom pitanju. Drugim rečima, da se "stigma" doživljava kao "istina" ili da (auto)orijentalizacija možda jeste "uvreda", ali da je "opravdana" budući da je "zaslužena". Da li je "Evropa" "zaslužila" pozitivni pol u dominantnoj mentalnoj mapi drugo je pitanje, ali je činjenica da "Balkanci" ili "Srbi" afirmisanjem esencijalizovane slike "Zapada" ili "Evrope" posredno definišu svoj identitet "unutrašnjeg Drugog" (više o tome Jansen 2001, 33-71, Jansen 2005). I to je jedna od češćih klizalica domaćih deklarativnih konstruktivista¹⁵ u esencijalizam.

¹⁴ Bez obzira na to da li je reč o "pravom" ili "lažnom" izboru ("Evropa": "Balkan") u aktuelnom osmišljavanju politike, činjenica je da je reč o kontekstualnom kondenzovanju značenja i esencijalističkoj polarizaciji od koje su u svojim diskursima već odavno odustali i predstavnici međunarodne zajednice.

¹⁵ Kad kažem "deklarativni konstruktivizam" ili "deklarativni konstruktivisti" mislim na to da su njegove retoričke formule lako prihvaćene u akademskom jeziku Sr-

Stereotip i studije o Balkanu

S druge strane, u istraživanjima najbliže ratne prošlosti ovog regiona i situacijama u kojima na zajedničom poslu analize javnog jezika tog perioda rade istraživači iz republika bivše Jugoslavije sa zapadnim istraživačima, nije sasvim lako postići konsenzus o tome šta jeste a šta nije stereotip.¹⁶ Ono što je za jedne stereotip, za druge može biti sama istina, realan ili, pak, pristrasan način deskripcije. To nam, kako na prvi pogled izgleda, ne govori mnogo o značaju ili spornom statusu stereotipa u društvenoj teoriji ili balkanskom kontekstu, već više o njegovoj neodređenosti i potrebi boljeg preciziranja samog pojma ili bar opisa problema koji definisanje ovog pojma prate; jasno je, naime, jedino to da se na pitanje *šta je stereotip* teško može dati jednoznačan odgovor. Za decu, unuke ili praunuke prosvetljenosti on je najčešće bio praznovetna, ali i nešto čime su se koristili ili nešto što su i sami proizvodili. Ovi poslednji mu sve više priznaju vrednost neophodnosti u mišljenju, govoru, orijentaciji. Nešto ranije, odnosno pre priznanja nužnosti postojanja stereotipa, kao da je među naučnicima postojao konsenzus oko "dobrih" i "loših" stereotipa, pa su neki bili nesporni ili štaviše poželjni, dok ovi drugi, opet po tom nepisanom dogovoru, nisu dolazili u obzir. Promenama vladajućih ideologija u XX veku, menjala se i korektnost pojedinih stereotipa. Danas će politički korisne attribute u minulim vekovima ("civilizovan" i "varvarin", na primer) retko ko ozbiljan upotrebiti: poželjno je da govorimo samo o *drugačijem* ili o *nivoima* različitosti, nikako u vrednosnim opozitima iako su oni najkorisnije prečice i već svima jasni.

Zato, kada govorimo o stereotipu, govorimo o relativno novom i nestabilnom terminu, koji je poslednjih decenija dosta rabljen u različitim disciplinama društvene teorije. S druge strane, uprkos učestalosti upotrebe, ovaj pojam polako gubi na značaju – prvenstveno zbog nedostatka preciznog referenta, brze zamenljivosti jednog stereotipa drugim i odatle nedoslednosti u korišćenju. Čini se da je i u teorijskom radu, i u javnom govoru uopšte, sve manje onoga za šta ne bismo mogli reći da je neka vrsta stereotipa ili da nije stereotip određenog doba. Kada je poslednjih godina u javnom jeziku postao poput bilo koje druge pojmovne navike, stereotip je podelio sudbinu svih ostalih pomodnih reči ili pojmova: što je više iskustva pokrivao, ili se češće javljao kao objašnjenje ili odgovor na najrazličitije nedoumice, tim je brže gubio na svojoj preciznosti i jasnosti. Uglavnom je ono što se popularnim pojmom identifikovalo sam pojam stereotipa činilo sve banalnijim, možda čak i suvišnim. Do izostanka čvršćeg uporišta stereotipa kao analitičke kategorije došlo je i iz

bije (na primer "nacionalni identitet je konstrukt") ali da je ovu površnu prihvatljivost grubo demantovala praksa i konkretizacija diskursa o "Srbima", "Balkanu" ili "Evropi" upravo onih za koje je konstruktivizam više od prolazne teorijske paradigme – ideologija i politički stav.

¹⁶O tome da li je i u kolikoj meri taj konsenzus ipak moguće postići, videti Đerić 2008.

drugih razloga. Reč je o tome da su u ovaj pojam, u zavisnosti od disciplinarnе pozicije samog istraživača, sve do sedamdesetih godina prošlog veka, a u pojedinim disciplinama i mnogo duže, učitavana različita – najčešće izrazito negativna – značenja, pa je i samo pitanje *šta jeste odnosno nije stereotip* ostajalo ili usko određeno (za potrebe datog konteksta) ili "samorazumljivo". Većina istraživača, bez obzira na disciplinarne razlike, uglavnom se slagala u jednom – da stereotip znači pojednostavljeno prikazivanje pojava, grupa, kolektiva. Ono što je, međutim, najviše uticalo na njegovo dominantno javno značenje jeste pretežnost izučavanja etničkih, kulturnih, rasnih i polnih stereotipa, što je na kraju dovelo do svođenja ovog pojma na etničku (kulturnu, rasnu ili polnu) distancu, čime je cementirano njegovo "samorazumljivo" odnosno negativno značenje.

Pojam stereotipa, međutim, nema jednoznačan (negativan) karakter, pa se ovladavanje ovim pojmom i njegovo definisanje u društvenoj teoriji pokazuje kao složen zadatak. Pre svega, stereotip je važna kognitivna funkcija, neodvojiva od komunikativnosti, zbog čega je sam fenomen tipizacije (šablonizacije, katalogizacije, klasifikacije i sl.) opisiv kao izraz nužnosti jezičkog i misaonog ekonomisanja. Nešto bliže određenje, koje nas uvodi u "život" samog pojma, stereotip opisuje kao mamac preovlađujućeg shvatanja, predvidljiv način govorenja i ponašanja koji se stoga očekuje. Tako shvaćen, stereotip je poput već "poznatog načina", uspostavljeni model uopštavanja, koji ima "tajnu redukcije" zbog koje se teško i sporo menja. Drugim rečima, stereotip je "sporazum" između jedne čovekove potrebe i jedne čovekove sklonosti; on svoje mesto nalazi upravo u sadejstvu inače protivurečnih svojstava čoveka – nužnosti sažimanja i pojednostavljenja utisaka i predstava o svetu, odnosno potrebe njihovog sažetog definisanja ili imenovanja, na jednoj strani, i čovekove sklonosti da se povodi za retoričkim, pa makar ono označavalo i najneverovatnije stvari, na drugoj strani. Kako je ova "prečica u mišljenju i govoru" koliko nužna toliko i normalizovana u procesu same primene, ona pre svega služi kao sredstvo prepoznavanja, orijentisanja i potvrđivanja, ali i kao mehanizam uopštavanja, vrednovanja i etiketiranja (više u Đerić 2005, Rot 2000). Pojednostavljeno, stereotip jeste efikasno "sredstvo" – ali nije samo "sredstvo" kojim nekoga vredamo (ili hvalimo) na rasnoj, etničkoj, polnoj, profesionalnoj, ideološkoj, fizičkoj ili nekoj drugoj osnovi.

O stereotipima je možda najbolje misliti kao o rečima (ili predstavama) koje su tu da bi umanjile nered opipljivih stvari. S druge strane, zahvaljujući njima, prinuđeni smo da pojavama i njihovim odnosima pripisujemo veću povezanost nego što je oni uistinu imaju. U analitičkoj praksi ovaj pojam bi vrednosno trebalo da bude neutralan pojam. Poslednjih godina priznat mu je i veći značaj od pukog reduktivnog sredstva u zbirnom predstavljanju: postao je jedno od osnovnih kognitivnih postupaka kako u obrazovanju stavova tako i u njihovom ustaljivanju, nezaobilazni element svakog kolektivnog i individual-

Stereotip i studije o Balkanu

nog angažmana, ali i najvažnije sredstvo uspostavljanja, raspodele i osporavanja moći. Između ostalog, stereotip je sredstvo jakih, kojim se pokazuje kulturna, rasna, etnička, polna, verska, ideološka, statusna, ekonomska, profesionalna ili neka druga superiornost, odnosno podređenost.

Bez obzira na akademske uvide u promenljivost značenja stereotipa, jasno je da šira javnost i posebno mediji nisu imali mnogo sluha za ove "nijanse". Oni su se uglavnom povodili za promenama koje nameće politika, forsirali politički (ili društveno) korektne stereotipe, zanemarivali prevaziđene, bez osvešćenosti da su to bili ili da jesu stereotipi. Iako se s promenama ideologija menjala "korektnost" pojedinih stereotipa, ideološki ili politički stereotipi, i posebno razni birokratski formalizmi koji su i formom i sadržinom potpuno interiorizovani da ih retko ko kvalifikuje kao "sporne", odnosno stereotipne, prolazili su (i prolaze) skoro neopaženo. Čvrsto infiltrirani u "običnost" zvaničnih jezika i stilova, ne privlače analitičku pažnju. Iako ovakva situacija nije isključiva odgovornost analitičara i istraživača, odgovornost za vrednosnu selektivnost stereotipa, koja se prenosi i u širu javnost, ne mogu da izbegnu. Naime, među istraživačima kao da i dalje postoji konsenzus oko "korisnih" stereotipa, pa su neki nesporni ili štaviše poželjni, neophodni kao "saznajna norma", "akademska ili ideološka legitimacija", dok neki drugi, budući prevaziđeni, bivaju cenzurisani. Svedoci smo da se imena pojedinih regiona ili naroda, s obzirom na to da su u određenim periodima smatrana vrednosno negativnim, brišu iz javne upotrebe, odnosno zamenjuju novim imenima. Poslednjih decenija, zahvaljujući razvoju studija kulture i sveopštoj dekonstrukciji dominantnih naracija, mnogo više pažnje poklanja se retoričkoj korektnosti. Odnos prema "drugosti", iz usko retoričke perspektive, sigurno se menja – kako prema manjinama, tako i prema ženama, ličnim izborima i sl. Ipak, diskutabilno je da li nova "korektna retorika" utiče na menjanje dugo stvaranih predstava; da li se promenom retorike o "crncima" u "obojene" ili "afroamerikance" menjaju i predstave o njima, odnosno da li se doslednim preimenovanjem "Balkana" u "Jugoistočnu Evropu" ("Zapadni Balkan") ili "Cigana" u "Rome" u zvaničnim diskursima suštinski menja status ovog regiona, odnosno naroda, ili se još više naglašava postojanje predrasude? Drugim rečima, da li su promenjene oznake i imena u javnom govoru stereotipi našeg doba – retoričke maske čijom se skoro obaveznom upotrebom priznaje i legitimizuje postojanje stigme, odnosno još više provociraju "osetljiva mesta" – ili ovakva praksa bar unekoliko dovodi do promene statusa "označenih", čime "afroamerikanci" bivaju manje "crnci", "Romi" manje "Cigani", a "Zapadni Balkan" manje "Balkan"?

U istoriji izučavanja stereotipa, najviše pažnje poklanjano je kulturnim i etničkim stereotipima. Poslednjih decenija, njima se pristupa iz perspektive kulturne intimnosti,¹⁷ odnosno "kolektivne spoznaje jastva", koju čine sve tako-

¹⁷ O kulturnoj intimnosti više u Hercfeld 2004, 16-50.

zване "vezujuće osobine" jednog naroda, koje su izvor spoljašnje neprijatnosti i unutrašnje sigurnosti. One se najčešće odnose na zamišljene narodne odnosno nacionalne "suštine" i vrednosti, specifična svojstva, na osobenosti i razlike u odnosu na "druge", uglavnom susede. I ovde se, dakle, novim jezikom tematizuje priča o "nacionalnom karakteru"; dosledno istraživanje njegovih "svojstava" pokazuje srazmerno pražnjenje i punjenje u zavisnosti od potreba i konteksta, ali "istine dugog trajanja" i "slike u glavama", kako su prvobitno imenovani stereotipi, zapravo nikada sasvim ne nestaju. U činjenici njihove trajnosti i stalne potencijalne prisutnosti sadržani su i agensi moguće manipulacije i eskalacije u kriznim periodima. Zbog toga se čini da je reafirmisanje prvobitnog određenja stereotipa, kao "slika u glavama", od presudnog značaja za njegovo razumevanje, budući da nas ono spasava redukovanog tretiranja stereotipa, kao nečega što se isključivo odnosi na domen retoričkog, negativnog i lošeg, vezanog za jezik primitivaca.

Kako su svakoj komunikaciji stereotipi zapravo neophodni, praktične koristi od njihove upotrebe danas više nikome nisu nepoznate: oni su sredstvo izražavanja posebnosti, kulturne i svake druge pripadnosti, konstruisanja distance, slike kolektivnog identiteta i kolektivnog "drugog", ali i mnogo više od toga. "Slike u glavama" odnose se i na neverbalne predstave i postupke, odnosno i na ono što ne mora biti izrečeno; deo su opšteg idioma koji utiče na formiranje bilo kog identiteta. Stoga bi pogrešno bilo misliti da predstave o kojima se ne govori javno ne postoje. Naprotiv. Naše poimanje sveta uglavnom se zasniva na nizu *prećutnih pretpostavki*, bez obzira na zvanični diskurs (Holland and Quinn 1987, 14). To su vrednosti, mišljenja i predstave o svetu koje se zbog svoje "bazičnosti" i "prirodnosti" uglavnom ne artikulišu. Ona su poput gramatičkih modela maternjeg jezika. I kao što se ta gramatika uči u ranom detinjstvu, u porodičnom okruženju i nikada se ne preispituje, osim kada "zaškripi", tako i ove pretpostavke ostaju izvan svakog javnog problematizovanja i preispitivanja, ali i važan deo kulturne intime, individualne i grupne. Osnovu tih pretpostavki čine "samorazumljive istine", zbog čega se retko preduzima njihovo preispitivanje. Budući *neprimetljive u diskursu*,¹⁸ ako i dođe do njihovog tematizovanja, ono se odvija u značajnom empirijskom vakuumu. U nekim slučajevima reč je o inerciji i trajnosti upravo sistemski i pravno *naloženog zaboravljanja* onih uverenja koja opstaju uprkos promenama zvaničnih diskursa i prilagođavanja politički korektnog govorenja. Drugim rečima, odsustvo određenih predstava iz javnog diskursa ne isključuje mogućnost

¹⁸ U kognitivnoj antropologiji i lingvistici ova pitanja i problemi do danas su među najtežim – kako analizirati načine mišljenja, kulturne pretpostavke i mentalne mape kojima se ljudi služe i na osnovu kojih grade predstave o svetu i svom mestu u njemu, a koje zbog svoje "samorazumljivosti" uglavnom ne artikulišu? Više: Holland and Quinn 1987, 3-40; Fauconnier & Turner 2002, 17-50.

njihove stabilnosti u društvenom mapiranju i orijentisanju. Te predstave mogu biti aksiomske i opšte da se zbog svoje raširenosti i prihvaćenosti i ne vide. Reklo bi se da se njima gleda, a ne vidi. S druge strane, mogu biti i svesno prikrivane i prećutkivane, budući da se kose sa političkom, pravnom ili ideološkom korektnošću određenog perioda.¹⁹

Ovakvo stanovište podjednako uvažava očekivani način "viđenja stvari" (reagovanja ili ponašanja) i ustaljeni način govorenja. Za razliku od uobičajenog razumevanja, u kome je stereotip skoro uvek verbalizovana predstava (retorički kliše), ova šira slika fenomena navodi na diferencijacije u okviru samog pojma na *jezičke stereotipe*, odnosno stereotipe u jeziku/govoru, koji su njegovo inherentno, neophodno svojstvo, i na *stereotipe u postupanju* (neverbalni, očekivani način reagovanja). Pandan navedenoj podeli (na stereotipe u postupanju i jezičke stereotipe) bilo bi razlikovanje ovog fenomena na *neme* (prećutne ili ćuteće) i *glasne* stereotipe. Ako bi se ovaj ideal-tipski model mogao dalje razvijati, nemi stereotipi bi u takvoj raspodeli više odgovarali tzv. introspektivnim, t(r)ajnim i opštim stereotipima, dok bi u domenu glasnih stereotipa bili oni koji se tiču autopromocije, markantnih mesta u opisu savremenog stanja, mode u diskursu i uopšte užeg tematskog ili vremenskog konteksta. I dok se korektnost ili aktuelnost pojedinih (glasnih) stereotipa menja, što ih izbacuje iz javne arene, zamenjuje novima ili prepušta zaboravu, nemi stereotipi se skoro nikada ne "potroše".

U praktičnoj ravni to izgleda ovako: na jednoj strani su predstave koje mogu ali i ne moraju da se prepoznaju kao stereotipi i koje postaju opšta retorička mesta određenog konteksta; na drugoj strani imamo doslednost u verbalnom neoznačavanju, ćutanju ili prećutkivanju, koje je takođe opšte mesto tog istog konteksta, odnosno konstitutivni deo same prakse. (Slučaj jugoslovenske zvanične politike pre raspada, odnosno njene javne retorike – najbolji je primer za to.) Vitalnost veze između ovako označenih tipova stereotipa je nesumnjiva: ono što se ćuti ili prećutkuje, opstajući kao konstitutivni deo značenjskog kontinuuma, napreduje iza površine retoričkih kulisa, praktikuje se u samoj prinudi sveta života, katkada i u osmišljavanju trajnijih, kompleksnih projekata. Iz ove perspektive, ćutanje je "glasnije", jer mu tek govorenje daje potpuni smisao, osvetljavajući upravo ono što je u ćutanju najsuštinskije. Pod *ćutanjem* se, dakle, ne podrazumeva samo neprevodivost u jezik ili negovorenje u bukvalnom smislu, nego mnogo više ono što ostaje "iza izgovorenog" kao neartikulisano ali "prisutno", preciznije, kao toliko glasan ostatak govorenja da bi ostao nečujan i da bi se mogao drugačije manifestovati osim ćutanjem. S druge strane, i *glasno* (izgovoreno) skoro uvek referiše na nemi poređak stvari i ustaljeni šablon u mišljenju ili postupanju. Hipotetičkim uspostava-

¹⁹ O odnosu ideologije i strategijama manipulativnih procesa, videti u zborniku: de Saussure & Schulz (eds.) 2005.

vljanjem lestvice važnosti ovako diferenciranih stereotipa na dijahronom planu, nemi stereotipi bi, uprkos svojoj statičnosti (ili zahvaljujući upravo njoj), imali "veću težinu" od glasni stereotipa. Zato se u najkraćem može reći da je agresivnost glasni stereotipa uslovljena kumulativnošću nemih stereotipa.

Budući da stereotipi ne postoje samo na retoričkom nivou, ovaj fenomen je "izrastao" u poseban i ne uvek lako prepoznatljiv vid diskursa. S druge strane, izvesno je da ako postoje "privilegovani akteri" u proizvođenju i difuziji kvalifikativni narativa i uopšte stereotipnih, pojednostavljenih predstava, onda su oni vezani za sferu javnog i političkog, odnosno za moć javnog i političkog shvaćenu u najširem smislu. Mada se naracije kojima se reprezentuje moć mogu iskazivati istim jezičkim sredstvima, u istoj predstavnosti formi, njihova značenja, funkcije i učinci su različiti u zavisnosti od nekoliko faktora, koji nisu nužno imanentni samim naracijama. Za razumevanje funkcija i delotvornosti ovih naracija u posebnim slučajevima najvažniji je kontekst u kome se izriču, određeni toposi simboličkih i ideoloških dihotomija, odnosno markantna mesta političke i geosimboličke deskripcije. Problem je, međutim, u tome što i kada se stereotipi iscrpe u funkciji "legitimizacione priče" ili opravdavanja političke volje u određenoj situaciji, oni i dalje pokazuju zavidnu nosivost poželjnog smisla koji se može bilo kada intenzivirati. Zato se ni mentalne mape ni tipske naracije, koje ih konstituišu u žargonima kolektivnog predstavljanja, ne mogu poimati isključivo kao vidovi određene ideologije ili diskursivne mode, jer su njihove implikacije mnogo šire i izvantekstualne. Ipak, polazeći od ideologija, nemalu ulogu u njihovom napredovanju ima fenomen podložnosti uverljivim narativnim sižeima i njima inherentno svojstvo širenja i prenošenja na nove situacije. U najsvednijim verzijama, stereotipi se danas prepoznaju kao noseći toposi dominantnih naracija, odnosno kao reči koje pokrivaju sve; one imaju univerzalne klasifikativne funkcije (evropsko-balkansko, demokratsko-autoritarno, progresivno-regresivno, liberalno-totalitarno, moderno-tradicionalno) i tiču se same konceptualizacije stvarnosti i stvaranja dominantne slike sveta. Iza njih se mogu "skrivati" brojne različitosti, ali je njihova korisnost u prevrednovanju, razjašnjavanju/zamagljivanju ili opravdavanju političkih/ideoloških ciljeva nesumnjiva. U naznačenim domenima ovi diskursi su više od u nauci tradicionalno shvaćenog pojma stereotipa; sada su to manipulativni identifikacioni reperi širokog klasifikativnog spektra: od proizvoljne, zbirne deskripcije do distinkcija prema ideološkoj, ekonomskoj, razvojnoj ili nekoj drugoj ravni. Reprezentujući sistem "društvene kontrole nad kognicijom", ovakvim naracijama se organizuje i konceptualizuje percepcija sveta u neki model, simboličku ili mentalnu mapu; drugim rečima, normalizacija i ustaljivanje narativnih praksi u vidu političke, naučne ili publicističke diskursivne mode, opredeljuje samu događajnost. Ako bi se napravila i najgrublja istorijska paralela između dominantnih naracija kraja XIX i kraja XX veka,

ona bi svakako pokazala da se u prvom slučaju glavna priča organizuje oko pozivanja na "narodni duh", a u drugom slučaju, kao i danas, na "demokratski duh". Između pozivanja na jedan ili drugi, u leksičkom smislu minimalne su razlike, svodljive na pitanja vremena i diskursivne mode. U značenjskom i praktičnom smislu, pak, razlike ovih sintagmi na sinhronijskom planu sasvim su nepomirljive jer se tiču prinude vanjezičkih okolnosti. A ove, "minimalne razlike", upravo impliciraju pretpostavke važne za teoriju razvoja stereotipa.

Zato je život jednog stereotipa u najtešnjoj vezi sa društvenom situacijom. Za priču o tome kako funkcioniše stereotip, i posebno za onaj njen deo koji se tiče teorijske razgradnje ovog fenomena, odnosno "destereotipizacije", treba imati u vidu nekoliko stvari: da se već samo imenovanje, odnosno nominacija (levica: desnica; komunizam: fašizam; islam: hrišćanstvo; Evropa: Balkan; Istok: Zapad...) može razumeti kao "skraćeni put", odnosno stereotip; da je naše razumevanje sveta uslovljeno "jakim razlikovanjem", opozitima ili binarnim raspodelom – svetlo:tama, dobro:zlo...; da je način na koji je nešto izrečeno jedan od plodnijih puteva "destereotipizacije"; i na kraju, da je u razotkrivanju funkcionisanja stereotipa, važnost konteksta i društvene mode od presudnog značaja, ali ne u smislu univerzalnog ključa kojim se otvaraju sva vrata teorijske analize, već u smislu pouzdanog načina da se razumeju njegovi dominantni mehanizmi prilikom strukturisanja pojavnosti i čovekove adaptibilnosti na nju. Budući usko vezani za političku, razvojnu i intelektualnu scenu iz koje proizlaze, njihovo istraživanje je važno i zbog toga što stereotipi više govore o stanju društva u vremenu ispitivanja nego o samom predmetu ispitivanja, odnosno "suštini" koja se predmetu ispitivanja stereotipom pripisuje.

Literatura

- Bakić-Hayden**, Milica. 2006. *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: IFDT/ Filip Višnjić.
- Berlin**, Isaija. 2006. *Koreni romantizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bracewell**, Wendy. 2004. "*Orientalism, Occidentalism and Cosmopolitanism: Balkan Travel Writings on Europe*", International Interdisciplinary Conference "Occidentalism", University of Sofia: Bulgarian Society for 18th Century Studies (http://c18.slovar.org.uk/occidentalism/bracewell_en.htm).
- Đerić**, Gordana. 2004. Retorika prilagodjavanja 'Europeane' Patrika Ouržednika. *Kultura. Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 107/108: 235-248.
- Đerić**, Gordana. 2005. *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopojmanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: IFDT/ Filip Višnjić.

- Đerić, Gordana, ur. 2008. *Intima javnosti. Okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše jugoslavije: štampa, tv i film*. Beograd: Fabrika knjiga/IFDT.
- Fauconnier, Gilles and Mark Turner. 2002. *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Fleming, E. Kathryn. 2001. Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija. *Filozofija i društvo XVIII*: 11-32.
- Goldsworthy, Vesna. 1998. *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Hall, Stuart. 1997. "The Work of Representation". In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, ed. Stuart Hall, 1-74. London: Sage.
- Hercfeld, Majkl. 2004. *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hobsbaum, Erik. 2003. *O istoriji. O Teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*. Beograd: Otkrovenje.
- Holland, Dorothy & Naomi Quinn. 1987. "Culture and Cognition". In *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jansen, Stef. 2001. Svakodnevni orijentalizam: doživljaj "Balkana"/"Evrope" u Beogradu i Zagrebu. *Filozofija i društvo XVIII*: 33-71.
- Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kecmanović, Dušan. 2005. *Nacionalni karakter: razm(j)ere zloupotrebe*. Beograd: NSPM.
- Miškova, Diana. 2006. In Quest of Balkan Occidentalism. *Tokovi istorije 1-2*: 29-62.
- Naumović, Slobodan. 1999. 'Balkanski kasapi': Mitovi i pogrešne predstave o raspadu Jugoslavije. *NSPM*. 1-2: 57-77.
- Ouředník, Patrik. 2001. *Europeana. Stručné dějiny dvacátého věku*. Praha: Paseka (srpsko izdanje Samizdat B92, 2003)
- Pomian, Kryzstof. 2001. *Evropa a její národy. Ve znamení jednoty i různosti*. Praha: Mladá fronta.
- Rot, Klaus. 2000. *Slike u glavama*, Beograd: Biblioteka XX vek (prevod sa nemačkog).
- Saussure, Louis & Peter Schulz (ur.) 2005. *Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, Language, Mind*. Amsterdam & New York: John Benjamins.
- Subotić, Milan. 2007. "Na leđima bika: o simboličkoj geografiji evropskog prostora". U *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*, Subotić Milan, 7-45. Beograd, IFDT/ Filip Višnjić.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Stereotip i studije o Balkanu

Volčić, Zala. 2005. The Notion of "the West" in the Serbian National Imaginary. *European Journal of Cultural studies* 8(2): 155-175.

Wolff, Larry. 1994. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Primljeno: 24.04.2009.

Prihvaćeno: 29.09.2009

Gordana Đerić

Institute for Philosophy and Social Theory,
University of Belgrade

STEREOTYPE AND STUDIES OF THE BALKANS

This paper is the altered version of lecture given to students of ethnology and anthropology on March 13th 2009, adapted for print. The lecture was a reply to invitation by the Centre for Ethnological and Anthropological Research of the Faculty of Philosophy in Belgrade, and part of the seminar *Antropološka agora (Anthropological Agora)*. First segment of the text sketches, from perspective of several disciplines and in general lines, historical development of representations of *Others* and terms tightly attached to these representations. In the second part author focuses her attention to Balkan studies, and to status and dilemmas regarding treatment of the stereotype phenomenon within them.

Key words: representations of Others, mental mapping, stereotype, the Balkans, balkanism.